

- Именной высочайший указ Правительствующему Сенату о временных правилах об обществах и союзах // Российское законодательство X–XX вв. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. В 9-ти томах. Т. 9. – Москва. – 1994. – С. 208
- Коробка М. Становлення та розвиток українських товариств «Просвіта» як осередків національно-культурного відродження (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / М. Коробка // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 42. – С. 142 – 148.
- «Просвіта» товариство (Житомир). Статут українського товариства «Просвіта» у Житомирі. – Житомир, 1907. – 17 с.
- Рацілевич А. П. Діяльність житомирської «Просвіти» (1907–1912) у контексті українського національного руху на Волині / А. П. Рацілевич // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – Київ: Вид. Центр КНЛУ, 2004. – Вип. 9. – С. 19 – 25.
- Томіленко А. Г. Діяльність добровільних пожежних товариств на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Г. Томіленко // Збірник. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. – Т.5: Історичні науки. – С. 39 – 42.
- Туманова А. С. Общественные организации и русская публика в начале XX века / А. С. Туманова – Москва: Новый хронограф, 2008. – 320 с.

УДК 94 (477.82) «18» : 338.439 [663.3+63.4]

С. Мартинчук

ОСНОВНІ ПРОМИСЛОВІ ЗАКЛАДИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Проаналізовано розвиток промисловості Волинської губернії на початку XX ст. З'ясовано фактори, які впливали на темпи економічного зростання у цьому регіоні. Розкрито діяльність найбільших промислових підприємств.

Ключові слова: Волинська губернія, економічний розвиток, промислове виробництво.

It was analyzed the development of industry of Volyn province at the beginning of the XX century. There were found out the factors that affected the rate of economic growth in this region. It was revealed the activity of the biggest industrial enterprises.

Key words: Volyn province, economic development, industrial enterprise.

Аналіз досліджень проблеми. Промисловий розвиток українських губерній на початку XX ст. став об'єктом вивчення багатьох істориків, зокрема Олександра Реєнта [20], Тетяни Лазанської [8], Івана Гуржія [6], Олени Прищепи [19]. З останніх робіт можна виділити дослідження розвитку переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Миколи Москалюка [9-11]. Серед публікацій з історії промисловості Волині на увагу заслуговують також роботи Олега Гордуновського [5], Віктора Павлюка [16], Нелі Романок [21] та Ярослава Цецика [23].

Мета запропонованої розвідки – на підставі дослідження архівних джерел і наукових праць проаналізувати основні промислові заклади Волинської губернії за галузями виробництва на початок XX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На початку XX ст. Волинська губернія залишалася аграрним краєм. Незважаючи на таку ситуацію, на Волині спостерігалася тенденція до зростання кількості промислових підприємств. Станом на 1900 р. в краї працювало 30 промислових закладів, на яких було зайнято понад 100 робітників [3, арк.1-10]

Найбільш помітне місце у фабрично-заводському виробництві Волинської губернії посідала харчова промисловість, насамперед цукроваріння, борошномельне виробництво і винокуріння. Переважна частка підприємств цієї галузі продовжувала існувати на базі великих дворянських маєтків [19, с. 98]

Станом на початок XX ст. через губернію проходило ряд залізничних колій, зокрема, у 1902 р. розпочався рух поїздів по залізниці Київ – Ковель, що зумовило й зростання кількості промислових підприємств. Так, упродовж 1880–1912 років у Житомирському та Овруцькому повітах кількість фабрик та заводів зросла вдвічі, а випуск промислової продукції за її вартістю – майже в чотири рази [23, с. 89].

Щодо розміщення великих промислових підприємств по повітах, то варто зазначити, що у Житомирському повіті функціонувало сім великих підприємств, з яких п'ять спеціалізувалися на виробництві цукру. Родині Терещенків належали два найкращих заводи, що розміщувалися в містечку Червоному та селі Коровниці. До обох заводів належали соціальні об'єкти: добрі лікарні та школи, чого не можна сказати про Янушпільський цукровий завод, де розміщувалася незадовільно обладнана лікарня, а школи не було взагалі, хоча у 1912 р. цей завод виробляв найбільше продукції – на 1 647 тис. руб. [3, арк. 5-6]. Ще дві цукроварні знаходилися в містечку Андрушівка та селі Іванків. Досить передовим у технологічному плані був завод в Іванкові, де директором був московський інженер-технолог, а всі робітники мали застраховку в разі нещасного випадку на виробництві.

Окрім великих цукрових заводів, у Житомирському повіті було ще два підприємства з числом робітників понад 100. Зокрема, у Житомирі працювала тютюнова фабрика та селі Вігонки – скляний завод, виробничі потужності яких були значними, а оплата праці робітників залишалась низькою: на тютюновій фабриці – від 1 руб. 20 коп. до 2 руб. на місяць [3, арк. 9-10].

У Новограді-Волинському повіті виділялося п'ять великих підприємств: у Корці та селі Новоселиця – цукроварні, у селі Острожець – цигарково-паперова фабрика, в Городниці – фарфоровий, а в селі Кам'яний Брід – фаянсовий заводи. Розвиток фарфорово-фаянсових підприємств ще з першої половини XIX ст. забезпечувався наявністю місцевих покладів каоліну і дров, конче необхідних як палива для виробництва фарфору й фаянсу завдяки обширним лісовим масивам. На початку XX ст. були засновані Коростенське, Олевське та інші фарфорові виробництва. На Волині виготовлялось понад половину українських виробів із фарфору й фаянсу, тому губернія була центром виробництва цієї продукції в Україні [21, с.24].

В Заславському повіті знаходилися цукрові заводи у містечку Шепетівка, селах Клембівка та Кременчуки, власником яких був граф Й. А. Потоцький. Цікавим є той факт, що управлінський персонал на всіх заводах складався з австрійських підданих. Ці підприємства не мали соціальної інфраструктури. Технічне оснащення заводів Й. А. Потоцького у Заславському повіті було застаріле, чого не можна сказати про його цукровий завод у Корці. У селі Понінки цього ж повіту розміщувалася паперова фабрика, при ній працювала державна однокласна школа на 64 учні. Величезна суконна фабрика у Славуті, відома ще від середини XIX ст., продовжувала поставляти свою продукцію на загальноросійський ринок. Її робітники при виході на пенсію могли отримувати від 30 до 60 руб. на рік [3, арк. 5-6]. Із наближенням Першої світової війни держава збільшила замовлення на виробництво сукна. Так, 1911 р. його обсяг досяг майже 2,5 млн. руб. Підприємство мало свої склади в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві [21, с.25].

У селах Городище Рівненського повіту та Великий Олексин знаходилися Житинський та Шпанівський цукрові заводи, обсяг виробництва яких сягав 2 590 тис. руб. Зокрема, Житинський завод був єдиним у Російській імперії за унікальним способом виробництва, коли цукор добувався з патоки шляхом стронціаніту у вигляді цукрового стронцію. У Степані та селі Орусеві працювали лісопилні заводи та паркетні фабрики, які виготовляли якісний та дорогий вартісний паркет.

У Старокостянтинівському повіті було три цукрових заводи (у містах Старокостянтинів та Красиліві, у селі Фрідріхівка).

Після введення у 1895 році державної монополії на продаж і виробництво спиртних напоїв саме в містах зосереджувалися очисні винні склади, куди надходила вся вироблена в місцевій окрузі алкогольна продукція. Так, у 1905 році серед галузей міської промисловості виробництво на очисних складах за сумою виробленої продукції було провідним у Житомирі, Новограді-Волинському, Острозі, Луцьку, Кременці, Овручі [19, с. 106].

За даними на 1901 рік у Волинській губернії працювали підприємства з обробки каменю (всього 11), сушіння хмелю (три), покривального толю (два), макаронів (одне), цукерок (одне) [17, с. 76-77].

Важливе місце серед промислових галузей займала лісопереробна промисловість, адже 38 % загальної площі Волинської губернії займали ліси, сконцентровані переважно в північних і західних повітах. Особливістю було те, що більшість лісопилних заводів (тартаків) – це тимчасові підприємства, які створювали поблизу місця вирубки для розпилювання колод, лише 10 % – це постійні промислові підприємства. На останніх виробляли здебільшого дошки, паркет, клепки, соломку для сірників, гонт, дерев'яні цвяхи для взуття, матеріал для меблів. Продукцію постачали переважно на внутрішній ринок. Однією з форм обробки дерева як матеріалу для будівельних робіт була заготівля деревини. Найбільші обсяги виробництва (понад 1 млн. руб.) мало Акціонерне товариство Оржевських лісопилного, паркетного й фанерного заводів (с. Оржево Рівненського повіту). Поліський паркет та інші меблі користувалися попитом не лише в Україні, а й на європейських ринках. Коростенська, Чоповицька, Баранівська, Малинська фабрики гнутих меблів, Новоград-Волинська фанерна, Житомирська дерев'яних цвяхів і колодок для взуття, Ушомирська паркетна були найкращі в цій галузі. На переробці деревини спеціалізувалися паперові й картонні фабрики [21, с.24-25]. Загалом у містах Волині на початку XX ст. виготовленням виробів із дерева (столярки, паркету, меблів та інших) займалися на 47 фабриках [17, с. 76-77].

У звіті волинського губернатора за 1905 рік промислові підприємства поділено на чотири групи: переробка сировини тваринного, рослинного походження та корисних копалин, змішане виробництво. Всього на Волині діяло 1 417 промислових закладів, які виробляли продукції на суму 25 154 138 руб. (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Промислові заклади Волині станом на 1905 рік*

Галузі виробництва	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників	Вироблено продукції на суму (руб.)
Переробка сировини тваринного походження	200	965	667 357
Переробка сировини рослинного походження	933	12 834	22 414 380
Переробка корисних копалин	225	3 896	1 632 213
Змішане виробництво	59	538	440 118
Разом	1 417	18 233	25 154 138

*Складено за: [1, арк. 114-115]

Дві третини підприємств працювало на рослинній сировині, у них було зайнято 70 відсотків заводських робітників і вони давали майже 90 відсотків продукції (за її вартістю). За вартістю виробленої продукції серед усіх галузей промисловості першість займало цукроваріння. На 15 волинських заводах працювало 4 917 робітників, які поставляли на ринок продукції на 6 258 292 руб. Станом на 1913 р. у Волинській губернії діяло 17 цукрових заводів, на яких працювало 10 377 робітників. Більше цукрових заводів було лише у Київській, Подільській та Харківській губерніях [10, с. 82]. Більшість цих підприємств були розміщені недалеко від залізничних станцій. Щодо відсутності цукрових заводів у ряді повітів губернії, то це було зумовлено тим, що підприємці вкладали кошти у будівництво заводів там, де їм це було вигідно чи де вони володіли значними землями, як, наприклад, граф Потоцький, котрий будував свої підприємства у власних маєтках [23, с. 89].

На початку XX ст. на другому місці за обсягом виробництва було винокуріння: 124 заводи випустили алкогольних напоїв на 5 052 768 руб. В технічному відношенні 37 заводів користувалися перегінними апаратами Пісторіуса змішаної системи і на 87 заводах були корончаті апарати. Третє місце займало борошномельне виробництво: на 507 млинах було перероблено зерна на суму 3 489 274 руб. Отже, на початку XX ст. на Волині спостерігалися тенденції до розвитку промисловості, а в краї почав діяти ряд значних за обсягом виробництва підприємств, на деяких з них використовувалися передові як для того часу технології.

Із часом розвиток ринкових відносин, заснування прибуткових виробництв давали можливість і на Волині збільшувати обсяги виробництва. У 1911 році – через 50 років після аграрної реформи 1861 року – у губернії вироблено промислової продукції на 53 116 193 руб., що на 49 221 700 руб., або в 13,6 рази більше, ніж у 1861 році. Обсяги промислового виробництва продовжували зростати переважно за рахунок цукрової, винокурної й борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності [21, с.22].

Від середини XIX ст. у волинській промисловості почали виникати акціонерні підприємства, які об'єднували індивідуальні капітали. Наприклад, у 1897 році з наміром подолати спад виробництва цементного заводу в Здолбунові його власник О. Елінек виступив ініціатором заснування акціонерного товариства портланд-цементного заводу «Волинь». Сума його основного капіталу неухильно зростала. Якщо в 1897 році вона складала 400 тис. руб., то в 1913 році – 1 289 тис. руб. [19, с.108]. До кінця 1912 року виробництво цементу було збільшено до 900 тис. бочок, або 9 млн. пудів портландського цементу на суму 3,42 млн. руб. у рік. Замовлення військового відомства на цемент для будівництва укріплень у західних губерніях імперії сприяло значному збільшенню його виробництва. Південно-Західна, Поліська й інші залізниці користувалися портланд-цементом «Волинь» від дня відкриття заводу. Його закупували на будівництво мостів й інших споруд Києво-Ковельської та, частково, Києво-Полтавської залізної дороги [21, с.25].

Великі прибутки мав механічний завод у Славуті Заславського повіту, що належав акціонерному товариству. У 1909 році власник пивзаводу в Рівному Г. Пісюк заснував акціонерне товариство «Бергшлюс», де у 1913 році працювало 116 осіб.

Таким чином, на початку XX ст. на Волині спостерігалися тенденції до розвитку промисловості. На території губернії почали діяти великі промислові підприємства, які використовували передові технології. Вони здебільшого займалися переробкою продукції сільськогосподарської сировини.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України), ф. 442 «Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора», оп. 636, спр. 391, 111 арк.
2. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 20, 64 арк.
3. ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 73, 398 арк.
4. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / под. ред. М. В. Довнар-Запольского, А. И. Ярошевича. – Киев: Юго-Западное отд-ние Рос. экспорт. палаты, 1914. – 1115 с.
5. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. / О. Гордуновський // Український історичний журнал – 2000. - № 1. – С. 61–71.
6. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
7. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реєнт. – К., Інститут історії України НАН України, 2008. – 270 с.
8. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. / Т. І. Лазанська. – К.: НАНУ, Ін-т історії України, 1999. – 282 с.
9. Москалюк М. М. Розвиток винокурної промисловості в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 15 – 20.

10. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX століття / М. М. Москалюк. – Тернопіль: Рада, 2009. – 336 с.
11. Москалюк М. М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. Москалюк. – Черкаси, 2005. – с. 19
12. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав України, 1952. – 180 с.
13. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко; АН УРСР. Ін-т економіки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. – 580 с.
14. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир: Волын. губерн. тип., 1912. – 102 с.
15. Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир: Волын. губерн. тип., 1915. – 86 с.
16. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.102 – 108.
17. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 г. – Житомир: Изд-во Волын. губерн. стат. ком., 1903. – 150 с.
18. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. – Житомир: Изд-во Волынского губерн. стат. ком., 1915. – 128 с.
19. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
20. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – 340 с.
21. Романюк Н. Пріоритетні галузі виробництва підприємців Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. Романюк // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Вип. 5. – 2015. – С. 21-26
22. Фабрично-заводське підприємства Російської імперії / под. ред. Ф. А. Шобер. – [2-е изд.]. – Петроград: Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914.
23. Цецик Я. П. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. / Я. П. Цецик. // Сторінки історії. – К., Політехніка, 2011 – Вип. 32. – С. 78-85.

УДК 2-175:271.2-855(477)

В. Мишков

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ВІДРОДЖЕННЯ ЕСХАТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО СТАРООБРЯДНИЦТВА В XX-XXI СТОЛІТТІ

Старообрядництво стало своєрідним есхатологічним виявом православ'я з дотриманням суворого аскетизму, харчовими обмеженнями, вірністю старим традиціям і способу життя. Есхатологічний світогляд є основою старообрядницького вчення в Україні: етика, побут старообрядців ґрунтуються на вченні про кінець світу.

Ключові слова: аскетизм, старообрядці, релігія, православ'я, старообрядництво, розкол.

Old Believers became a kind of eschatological expression of Orthodox observance of strict austerity, food restrictions, faithfully, old traditions and lifestyle. Eschatological outlook is the foundation of Old Believers doctrine in Ukraine: ethics, life based on the teachings of the Old Believers about the end of the world.

Key words: asceticism, religion, Orthodox, Old Believers, split, conservatives, commonness of religion.

Акцентуємо увагу на тому, що есхатологічні погляди старообрядців не були новими для історії християнства в цілому, ні для Русі зокрема, але в старообрядництві вони отримали нове звучання, стали основою віровчення. Основне завдання старообрядців – дотримуватися віри та настанов предків, зберігати чистоту церковної общини до Другого пришестя. З розмови з керівником Бершадської старообрядницької громади Павлом стає відомо, що для старообрядців в Україні і тепер однією з головних книг залишаються "Дияконові відповіді", в яких розкриваються есхатологічні уявлення старообрядців.

Зазначимо, що в цій книзі сформована теорія поступового завоювання світу Антихристом, яка стала основою в есхатологічних шуканнях старообрядців. Так згідно з "Дияконовими відповідями", перший етап – 1054 рік – поділ церкви на Східну та Західну й ослаблення православної віри, другий етап завоювання – 1595 рік – підписання Брестської унії та відокремлення "Малої Русі" від православ'я, при цьому передбачалася подальша церковна криза. Третім етапом завоювання світу Антихристом була інтронізація Никона на патріаршу кафедру. Саме в ньому старообрядці побачили попередника Антихриста, а в його реформах відступ від канонів православної віри. Останній етап розпочався з 1666 року – церковного Собору, на якому "з патріархами не ангели, а дух нечестивий сидів"

Для українських старообрядців характерними були яскраво виражені есхатологічні уявлення про кінцеву долю світу в цілому та окремих людей зокрема. Незважаючи на поділ старообрядництва на ряд толків та груп (саме в цьому, виявилася трансформація руху), для всіх їх важливими були загальні есхатологічні концепції. Час життя кожної людини чітко визначений Богом, так само як і передбачена її доля, однак людина може змінити власне потойбічне життя.

Взагалі доля людини після смерті трактується старообрядцями по-різному: як покарання та вічні муки або як очищення та вічне життя. Історичний вектор есхатологічного розуміння спрямований у майбутнє. В основі уявлень про "життя – смерть" лежить оптимістична віра про нове відродження людства через оновлення. В одному з переказів про загибель світу стверджується, що серед врятованих обов'язково буде чоловік та жінка, котрі започаткують нову епоху людства.

Зуважимо, що така позиція пояснювалася старообрядцями власним вченням про Друге пришестя та Страшний Суд, який обов'язково відбудеться після загибелі Антихриста. Специфічною особливістю старообрядництва в цей час стає протиставлення "віруючих, котрі отримають вічне життя", тобто старообрядців та решти людей – "мирського світу", які потрапили в полон до Антихриста і піддалися його спокусам [4, с.620].

Погляди старообрядців трансформувалися і тепер вони вважають, що царство Антихриста все-таки ще не наступило на землі, однак світ Антихриста постійно оточує людей у духовній площині і спокушає їх до скверни. Водночас заперечується осуд чужих гріхів, оскільки всі згрішили і можна лише спокутувати власні провини.

Автор мав розмову з представниками Бершадської громади старообрядців. Майже всі вони підтвердили, що зовнішній світ гріховний апіорі, тому що в ньому постійно порушуються заповіді Господні: "От ми в місті живемо, побачимо людину, а осуджувати її не варто, це великий гріх ... Говоримо: от п'яний іде, он як напився, або он іде вся нафарбована в короткій спідниці – несвідомо осуджуємо незнайомих людей, а цього робити не можна – гріх. Тому що, хто не осуджує, того і Бог не осудить".

Зазначимо, що ще на початку XX століття старообрядці на Україні вважали, що цивілізаційні здобутки цього світу є гріховними і на них лежить "бісівський слід". Зокрема, Кольцов Максим Захарович, старообрядець, житель села Біла Криниця Чернівецької області Глибочього району 1924 року народження говорив, що "бабуся моя більш, чим 90 років прожила, а в лікарню не зверталась, вважала, що гріх; радіо проводити не давала, мовляв усе це від нечистого" [1, с.67].

Від Суржикової Софії Купріянівної, також жительки села Біла Криниця, 1923 року народження дізнаємося, що її батько вважав, що з "приходом Антихриста світ зміниться – будуть залізні коні ходити по полях, а повітря окутають ланцюги, кораблі літати будуть". Також заборонялося робити щеплення дітям, оскільки воно порушує цілісність людського тіла – творіння Господнього.